

Ilmar Laabani (luule)dialog Paul Celani ja Nelly Sachsiga

Tiina Ann Kirss, Aija Sakova

Teesid: Ilmar Laabani pärandi hulgas Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on säilinud mõned näited tema saksakeelsest kirjavahetusest kahe saksa-juudi luuletajaga: kolm koopiat kirjadest tema eakaaslasele Paul Celanile (1920–1970) ja mõned kirjamustandid Nelly Sachsile (1891–1970), kes mõned aastad hiljem pälvis Nobeli kirjanduspreemia. Laaban rootsindas mõlema luuletaja tekste ning tõlkis valiku nende luuletustest ka eesti keelde. Artikkel käsitleb Laabani kirjanduslikku dialoogi Celani ja Sachsiga, mis kujunes kirjade, kohtumiste ning eeskätt luuletõlgete kaudu. Artikli teises pooles analüüsitakse Celani luule eestindusi, mille Laaban avadas Manas 1957–1958.

Võtmesõnad: kirjavahetused, eksiil, Ilmar Laaban, Paul Celan, Nelly Sachs

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19031>

Mitmekeelse eesti-rootsi luuletaja Ilmar Laabani (1921–2000) epistolaarium¹ sisaldab tähelepanuväärset hulka kirjavahetusi luuletajate, tõlkijate ning kunstnikega üle maailma. Eesti Kirjandusmuuseumis hoitav arhiiv sisaldab Ilmar Laabani kirju (ja kirjade mustandeid) umbes sajale adressaadile ning umbes 700 isiku ning institutsiooni kirju temale. Nende hulgas on umbes 150 eestlast eksiilis. (Vt Ojamaa 2022.)

Kuigi me teame, et Laabani arhiivi terviklikum ja puutumatum osa pärineb 1981. aastale järgnevast perioodist, „ajast, mil Laabani elukaaslane ja arhivaar oli Aino Tamjärv“ (Malin 2021, 23), hõlmab see ka mõningaid varasematest perioodidest pärinevaid kirju, kirjade koopiaid või mustandeid. Nende seast võime leida kolm koopiat Ilmar Laabani kirjadest Rumeenias sündinud, pärast Teist Maailmasõda Pariisis elanud juudi luuletajale Paul Celanile (1920–1970), aga ka mõned saksa-juudi luuletajale ja hilisemale Nobeli laureaadile Nelly Sachsile (1891–1970) adresseeritud kirjade mustandid, mõlemad kirjutatud saksa keeles. Laabani poolt Celanile saadetud kirjade koopiad on tellitud Marbachi kirjandusmuuseumist (Deutsches Literaturarchiv / Schiller Nationalmuseum Marbach am Neckar) ja näib, et need on tellitud Laaban isiklikult.²

Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi projektid „Diasporaa kultuurilised aspektid: eesti kirjanduse ülemaailmne võrgustik avatud andmekogude põhjal“ (EKM 8-2/21/1) ja „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) ning Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

1 Ilmar Laabani arhiiv ja raamatukogu anti 2001. aastal üle Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile (EKM EKLA, f 352, 1: 9). Alates 2021. aastast on arhiiv korrastatud ning tehtud avalikkusele kättesaadavaks.

2 Ilmar Laabani kirjad Paul Celanile Marbach Literaturarchiv'is kannavad kohaviitu: D 90.1.1824/1, D 90.1.1824/2, D 90.1.1824/3.

Nelly Sachsiga peetud kirjavahetusest on arhiivis säilinud ainult neli mustandit kahele kirjale, mis pärinevad 1960. aasta lõpust ning on kirjutatud väga väikese aja-vahega. Veel on säilinud üks Nelly Sachsi poolt Ilmar Laabanile saadetud sünnipäeva-kaart 1955. aasta detsembrist, mis annab tunnistust Sachsi ja Laabani juba märksa varasemast tutvusest.

Kui rääkida Ilmar Laabani kirjanduslikust korrespondentsist Paul Celani ja Nelly Sachsiga, on selge, et räägime ühtlasi ka ajaloolise teadmise fragmentidest, silme eest läbi vilksatavast minevikupildist (vrd Benjamin 2010, 170). Meie ülesandeks jääb neist intensiivsetest, kuid ometi hillitsetud kirjalikest sõnumitest leida vihjeid, mis avaksid kirjanduslikku sõprust ja hingesugulust laiemalt. Kirjavahetused, mitte tingimata üksnes kirjanduslikud, sisaldavad ohtralt (või eriliselt vähe, justkui teatud teemasid oleks välditud) metakommunikatiivseid signaale, mille teadlik lugeja ja eluloo-kirjutajad tagantjärele ära tunnevad.

Kirjavahetused ei ole niisiis mitte üksnes allikad aja- ja elulooliste infokildude väljasõelumiseks, vaid ühtlasi ka tunnistused vastastikustest mõjusuhetest või mõjutatud olemisest. On autoreid, nagu näiteks Ivar Ivask, kes on ise oma identiteeti ja loomingut tajunud ning kirjeldanud väga selges mõjusuhtevõrgustikus teiste autoritega (vrd Sakova ja Laak 2020, 83), kuid enamasti on siiski hilisemate uurijate tõlgendused need, mis püüavad välja joonistada ja tabada eri autorite sügavamalt dialoogi ja kirjanduslikke mõjusuheteid (vrd Pasternak jt 2001; Celan 2019).

Kirjandusteadlane Thomas Salumets (2014, 83 jj) on Norbert Eliasele toetudes lahti mõtestanud koondatud mõtlemise ehk selle, kuidas originaalsus ja algupärasus ei saa tekkida tühjale kohale, (kirjandus- ja mõtlemis)traditsiooni eitamisele, vaid saab üksnes välja kasvada tunnetatud mõjusuhetest (mõju ja ängi pingeväljas) ning teiste ideede sünteesis (vrd Sakova 2015, 511). Koondatud ja dialoogiline mõtlemine on niisiis alati suhetes teistega, see on kirjutava isiku kaudu läbitunnetatud ja -mõtestatud mõjusuhetes loodu.

Laiendades oma uurimust külgsuunas, mööda kirjades väljenduvaid inimestevahelisi sidemeid, püüame vastata küsimusele, millised on need dialoogilised momendid, mis võimaldavad meil rääkida „hingesuguluse“ tasandist kirjanduslikes kirjavahetustes. Millised on need hetked, kus üks autor nopib üles, võtab omaks ja põimib oma kirjutatusse teise looja mõtteid, astub nendega dialoogi või loob teise alustatud mõttekäiku edasi?

Ilmar Laabani suhete puhul nii Paul Celani kui Nelly Sachsiga on võimalik rääkida vähemalt kahetasandilisest dialoogist: kirjanduslikud vestlused kirjades (ja silmast silma, mis omakorda peegelduvad kirjades) ning kirjanduslik dialoog luuletõlgete kaudu. Mõistagi on säilinud kirjad vaid sünekdohh tegelikust, ilmselt rikkalikumast

dialoogist. Teisalt aga muutub fragmentide kaudu nähtavaks teatav keeletunnetus, mida kannavad endas tõlked ning viimaks ka nende kolme kirjaniku luule.

Sachs, Celan, Laaban – luuletajad ja tõlkijad paguluses

Nelly Sachs, Paul Celan ja Ilmar Laaban on kõik luuletajad ja tõlkijad, kes olid sunnitud pagema kodumaalt ning elama eksilis, nii Nõukogude režiimi eest põgenenud Laaban kui natside eest pagema sunnitud Sachs ja Celan. Nii Celan kui ka Laaban, kes on põlvkonnakaaslased, olid eksili minnes 20. aastates, Sachs seevastu 30 aastat neist vanem.

Sachs pages Saksamaalt Berliinist ja Celan Rumeeniast Czernowitzist. Pärast seda kui ta vanemad olid viidud ära koonduslaagrisse Theresienstadtis ning seal hukkunud ning ta ise oli üle elanud 1944. aastani kestnud vangipõlve töölaagris, kaalus Celan emigreerumist Palestiinasse, ent jäi siiski kuni 1947. aastani Bukaresti. Novembris 1947 pages ta sealt läbi Viini Pariisi, et põgeneda Rumeenias pead tõstva kommunistliku režiimi eest (Wiedemann 2019, 898). Pariisi Celan jäigi.

Nelly Sachs ja Ilmar Laaban olid eksilis samas riigis, Rootsis. Sachs ja tema ema olid emigreerunud Saksamaalt Rootsi 1940. aasta mais, viimase lennukiga. Ligikaudu poole aasta jooksul elasid nad mitmete perekondade juures, kuni neil õnnestus saada väike korter Stockholmis, aadressil Bergsundsstrand 23 (Dinesen ja Müssener 1984, 9).

Ilmar Laaban, kes oli üles kasvanud Eesti-Läti segaperes Tallinnas ning kelle kodune keel oli olnud saksa keel (Malin 2021, 23), põgenes Nõukogude režiimi eest Rootsi 1943. aastal.

On teada, millal sai alguse Ilmar Laabani ja Paul Celani tutvus – 1951. aasta septembris, Pariisis (Celan 2019, 94) – tõendid selle kohta, millal tutvusid Sachs ja Laaban, aga puuduvad. Laabanil oli sidemeid paljude pagulas- või multikultuurilise taustaga kunstnike ja kirjanikega Rootsis, kuna talle pakkusid huvi nn „võõramaised linnud ehk kas migrandid või segaabeludest pärinejad“; tema lähimate sõprade ringi Rootsis kuulusid Norra-Rootsi kunstnik Øyvind Fahlström, Itaalia kunstnik Franco Leidi, Slovakkias üles kasvanud ungari-juudi kunstnik Endre Nemes ning saksa-juudi kirjanik ja maalikunstnik Peter Weiss (Malin 2021, 22). On väga tõenäoline, et Laaban puutus Sachsig kokku just Rootsi juudi ringkondade kaudu.

Sachsi jaoks oli 1940. aastate teises pooles ning 1950. aastate alguses üks võtmefigure juudi soost kirjandusteadlane Walter Berendsohn (1884–1984), kes oli 1933. aastal emigreerunud Taani ning alates 1943. aastast elas Rootsis. Ta oli ühtlasi ka saksa emigrantide organisatsiooni Freies Deutsches Kulturbund eesistuja. (Sachs 1984, 358.) Teine Sachsi jaoks oluline isik Rootsis oli Soomes kasvanud juudi päritolu helilooja Moses Pergament (1893–1977), kellega ta oli tuttav juba alates 1943. aastast

(378). Mõlemad toetasid Sachsi kohanemist Rootsis, Berendsohn aitas tutvustada ja avaldada Sachsi loomingut (Raud 2019, 11), Pergament töötas koos Sachsiga, kirjutas muusikat tema näidenditele.

1940. aastaid ja 1950. aastate esimest poolt võib kirjeldada kui perioodi, mida iseloomustasid Sachsi jaoks lakkamatud rahalised raskused ning vaesus (Dinesen ja Müssener 1984, 10–12), kuid see oli ka aeg, mil sündis Sachsi uus stiil, „võimas, masendav, sürreaalne, paguluse traumat, hullunud maailma ja juudi müstika elemente ühendav hääl, mis karjub tühjuses“ (Raud 2019, 11). Alles 1957. aastal, kui Alfred Andersch avaldas tema luulet koos mõnede tema rootsi keelest tehtud tõlgetega kogumikus „Texte und Zeichen“, pälvis Sachs mõningast tähelepanu ja imetlust tema loomingu vastu väljendasid ka mõned juba tuntust koguvad noorema põlvkonna luuletajad, nende hulgas ka Paul Celan (12). Esimene kontakt Sachsi ja Celani vahel leidis tegelikult aset juba 1954. aastal, aga regulaarne kirjavahetus sai siiski alguse alles 1957. aastal, kestes kuni mõlema surmani 1970. aastal (Celan ja Sachs 1995, 3).

Ilmar Laaban, olles Rootsi saabumisel 22-aastane, jätkas esialgu Stockholmi Ülikoolis oma poolelijäänud romanistikaõpinguid, kuid läks 1940. aastate lõpus üle filosoofia erialale. Ülikooliõpingute ajal hakkas ta kirjutama „üsna pikki ja põhjalikke rootsikeelseid esseesid, mis ilmusid ajakirjanduses“ (Malin 2021, 20). Samuti pidas ta 1950. aastatel ja 1960. aastatel loenguid Stockholmi Rahvaülikoolis ja Rootsi raadios ning töötas toimetajana mitme ajakirja juures: avangardistlik ajakiri Salamander aastatel 1955–1956, kunstiajakiri Paletten aastal 1960 (Tamjärv ja Malin 2021, 269–270). Laabani esimene luulekogu „Ankruketi lõpp on laulu algus“ avaldati eesti keeles Stockholmis juba 1946. aastal. Kuigi Laaban on tagasivaatavalt ja Eesti kirjandusmaastikul tuntud peamiselt luuletaja ja tõlkijana, oli tema kultuuriline amplua märksa laiem ning ta oli ka tihedalt seotud kunstilmaga, kirjutas kunstikriitikat ja muusikaarvustusi.

Kuna Sachs pöördub Laabanile 1955. aastal saadetud sünnipäevakaardil tema kui „Kalli Ilmari“ poole ning kaardi alla kirjutab lihtsalt „Nelly“, võime eeldada, et nad olid üsna head tuttavad.³ Siiski puudub meil seni igasugune muu alus, mis annaks tunnistust Ilmar Laabani figureerimisest Sachsi elus, välja arvatud see, et Laaban tõlkis Sachsi rootsi (Sachs 1961) ja eesti keelde (Sachs 1960).

Laabani tutvus Paul Celaniga toimus, nagu juba mainitud, 1951. aasta septembris Pariisis. Nimelt oli Laaban 1950. aastate alguses tihedas ühenduses sürrealistlike luuletajatega üle kogu Euroopa ning need sidemed viisid teda ka Paul Celanini. Aastal 1950 avaldati kirjandusajakirja Surrealistische Publikationen esimene number ning

3 Teiste Nelly Sachs avaldatud kirjavahetuste kaudu teame, et ainult eesnime Nelly kasutamine ning kirja saaja poole vaid eesnime pidi pöördumine ei saa algust esimesest kirjast, vaid võtab aega.

kõrvuti Paul Celani saksakeelsete tõlgetega selliste autorite tekstidest nagu Aimé Césaire, André Breton, George Hénein, Benjamin Péret, Henri Pastoureau, Gellu Naum ja Virgil Teodorescu (Celan 2019, 945) avaldati seal ka Celani enda luulet⁴ (962).

Celan ja Laaban kohtusid kunstniku ja luuletaja Max Clarac-Sérou (1930–2001) pool, kellest sai hiljem (1955. aastal) Pariisis Draakoni galerii omanik ja kuraator (962). Ühes Celani kirjas Hannelore Scholzile 28. septembrist 1951 kirjeldab Celan Laabanit nõnda: „Rootslane, õigemini öeldes Stockholmis elav eestlane, Ilmar Laaban, väga haritud, räägib vabalt saksa ja prantsuse keelt, kirjutab ise mõlemas keeles“⁵ (94). Veel mainib Celan Laabani sõnu tema luule kohta: „[. . .] mul olevat õnnestunud see süntees, mille poole saksa avangardipoesia on tulutult püüelnud“⁶ ning tõdeb, et see tegi ta väga õnnelikuks (samas).

Dialogid kirjades

Kuigi Laaban ei maini oma 4. juuli 1952 kirjas külaskäiku Celani koju, võime lugeda Celani kirjast Scholzile, et ta oli Laabanit ka enda juurde kutsunud ning näidanud talle veel luuletusi (Celan 2019, 94). Pariisis loetud Celani luuletusi Laaban tõepoolest oma järgneval aastal saadetud kirjas ka mainib ning palub neid enesele saata (Laaban 1952).

Kahte Celani luuletust, mida ta kindlasti uuesti näha soovib, tsiteerib Laaban mälu järgi. Ta mainib väljendeid *das brennende Schamhaar* ('põlev häbemejuus') ja *Horn, in der Quelle gewaschen* ('sarv, mis pestud allikas'). Esimene võib viidata luuletusele „Nachtstrahl“ („Öökiir“), milles sisaldub rida *Am lichtesten brannte das Haar meiner Abendgeliebten* ('kõige eredamalt põles mu õhtuse armsama juus'; Celan 2005, 36). Teine luuletus peab olema „Die letzte Fahne“ („Viimane lipp“), milles leidub rida *Und waschen die Hörner im Quell – so lernen sie Lockruf* ('Ja pesevad sarvi allikas – nii õpivad nad peibutushüüdu'; samas, 32). Mõlemad luuletused avaldati kohtumisele järgneval 1952. aastal kogus „Mohn und Gedächtnis“ („Moon ja mälu“).

Tagantjärele ja Celani loomingu uurijatee abiga teame, et luuletus „Die letzte Fahne“ ei ole mitte lihtsalt üks luuletus, mis Laabani mällu tugeva jälje jättis. Mida Laaban ilmselt 1952. aasta juulis Stockholmist Pariisi kirjutades veel ei teadnud ning suure tõenäosusega ei saanudki kunagi teada, on asjaolu, et Celan on selle luuletuse oma peatselt avaldatavas kogus just Laabanile pühendanud (Celan 2005, 599). Celan

4 Luuletused „Lob der Ferne“, „In Ägypten“, „Wer wie du“, „Wer sein Herz“, „Kristall“ ja „Ins Nebelhorn“ (Celan 1950, 66–68).

5 Schwede, besser gesagt ein in Stockholm lebender Este, Ilmar Laaban, sehr gebildet, spricht perfekt deutsch und französisch, schreibt in beiden Sprachen.

6 [. . .] mir sei jene Syntese gelungen, um die sich die deutsche Avantgarde-Poesie bisher vergebens bemüht habe.

pühendas luuletusi mitmetele inimestele. Alles viimases etapis (septembris 1952), luulekogu „Moon ja mälu“ käsikirja korrektuuri lugemisel otsustab ta need välja võtta (Celan 2019, 971). Kirjas oma kirjastajale Willi A. Kochile 5. novembril 1952 seletab Celan: „Kahjuks pidin otsustama kõikide pühendusridade kustutamise kasuks. Luuletused näisid mulle selliselt liialt seotuna, mõningatel juhtudel inimestega, kellega ma neid enam tingimata ei seostaks“⁷ (Celan 2019, 135).⁸

Säilinud kirjad Laabanilt Celanile, mis olid kaasaegsed Celani luulekogu ilmumisega 1952. aastal, osutavad viisakale ja pigem isegi formaalsemale suhtele, kuna nad pöörduvad teineteise poole asesõnaga Teie (*Sie*) ja koos perekonnanimega: „Minu armas Celan“ (*Mein lieber Celan*). Laiem allikate kontekst lubab aga oletada teatavat hingesugulust ja kirjanduslikku dialoogi. Laabani teine Celanile läkitatud, ent dateerimata kiri on kirjutatud Pariisist Edouard Jaguer' juurest ja see reedab, et Laaban on Celanilt laenanud ajakirja Merkur numbri, mis sisaldab Martin Heideggeri esseed Georg Trakli luuletuse kohta. See võimaldab kirja dateerida 1950. aastate teise poolde.

Nagu juba mainitud, sai Celani ja Sachsi omavaheline kirj vahetus alguse 1954. aastal ja muutus järjepidevaks ja intensiivseks alates 1957. aastast (Celan ja Sachs 1995). Nende kirj vahetust on kirjeldatud poetilise õe-venna suhtena (Felstiner 1995, vii) ning ühe olulisema kirjandusliku kirj vahetusena kahe silmapaistva 20. sajandi poeedi vahel. See loob hingesuguluse, milles nad kohtuvad mitmete oma isiklike kogemuste ja ka juudi rahva saatuse kaudu: nende vahel tekib dialoogiline sõrestik; see, mida Celan ehk pidas silmas oma luuletuses „Sprachgitter“ („Kõnesõrestik“, Celan 2005, 99–100).

Kirj vahetus kestis Sachsi ja Celani vahel nende mõlema surmani 1970. aastal. Päriselus kohtusid Sachs ja Celan vaid paaril korral mais ja juunis 1960. aastal, mil Sachs lendas Zürichisse, et Meersburgis, Saksamaal vastu võtta Droste-Hülshoffi kirjandusauhind. Ühtlasi oli see esimene kord, kui Sachs astus pärast 20 aastat Saksamaa pinnale. Juunis 1960 külastas Sachs Celani ja tema peret Pariisis. Kui Sachs samal aastal haigestus, teda tabasid tugevad jälitamishirmu hood ja ta viibis mitmeid nädalaid Stockholmis kinnises haiglas, külastas Celan teda seal, paraku ei tundnud Sachs teda ära.

Ainsad säilinud kirjamustandid Laabanilt Sachside pärinevad samuti just sellest Sachsi jaoks väga murrangulisest 1960. aastast. Detsembris kirjutab Laaban, et ta on kuulnud Sachsi sõbralt, näitlejalt Inge Warnilt, et Sachs oli haiglast koju lubatud ja

7 Leider mußte ich mich zur Tilgung sämtlicher Widmungszeilen entschliessen. Die Gedichte erschienen mir dadurch allzu sehr fixiert, in einigen Fällen an Personen in deren Nähe ich sie nicht mehr wissen mag.

8 „Die letzte Fahne“ oli pühendatud Laabanile, „Das Gastmahl“ Otto Basilile, „Spät und Tief“ Isac Chivale, „Schlaf und Speise“ Max Hölzerile ja „Die Krüge“ Klaus Demusele. Ainult viimane neist pühendustest taastati luulekogu teises trükis 1954 (Celan 2019, 972).

olevat sanatooriumis. Laaban, pöördudes Sachsile poole sõnadega „Armas Nelly“, lubas teda külastada (Laaban 1960).

Kui Laabani kiri Celanile aastal 1952 algab vihjega tema halvale meeleolule ajal, kui nad Pariisis kohtusid, ning osutab ka tema halvale tervisele talvel 1951/52, siis kirjamustand Sachsile 1960. aasta lõpust räägib otse inimestest, kellel on eriline saatus ja kes on läbi elanud vaimse tervise ülesütlemist, mis on muutunud nende elu (*Erlebnis der Krankheit*), ja kogemusi, mis on hävitanud nende elumaailma (*Erlebnis des Zerstörenden*).

Laabani kirjamustanditest Sachsile saame aimu tema luuletõlgetest, mis ilmusid Sachsile rootsikeelses kogus „Flykt och förvandling“ (Sachs 1961). Laabani tõlgitud on seal kaks luuletust – „Heilige Minute“ („Püha minut“) ja „Kind“ („Laps“). Ta olevat tõlkinud veel luuletusi, aga jäi nende edastamisega koostajale Erwin Leiserile hiljaks (Laaban 1960). Veel märkab Laabani kirjamustandite lugeja tsitaate ja viiteid Sachsile enda luuletustele: nii mainib Laaban neid, kes elavad kõige äärmises tipus (*die an der äußersten Spitze leben*) ja viitab sellega Sachsile luuletusele „Auf der äußersten Spitze der Landzunge leben“ („Elada (keele)neeme kõige äärmises tipus“; Sachs 2019, 5). Säärane teise autori teksti ja luuletuste tsiteerimine kirjades on kui „sõnakingitus“, mida praktiseeris ka Celan Sachsile kirjutades ja teda toetada püüdes. Tegemist ei ole mitte ainult empaatia märgi, vaid ka tunnustuse ja komplimendiga teise autori aadressil (Menninghaus 1994, 172). See on ühtlasi sõnade ehk kujutluse maailmale suurema kaalu omastamine, selle tähtsustamine võrreldes reaalselt eksisteeriva reaalsusega (vrd Krull 2021).

Teksti- ja vihjeteahelad kirjanike kirjavahetuses võivad osutada loomingu- ja dialoogile, mis on lõpetamata. Seda nähtust käsitleb kriitika ja retseptioon liiga jämedalt „mõju“ või „mõjutuse“ kaudu. Isegi kui luuletusel pole pühendust ega tiitlis märki mõnest erilisest adressaadist, on viljakam (eriti Celani puhul) mõelda luuletustest kui dialoogide algatajast. Need dialoogid kipuvad katkema või kulgevad püüdmatuina teksti sees. Celani puhul tekitab probleeme tema keeleaskees, mis ehitab adressaadile puure ning võrke, et takistada teda liiga enesekindlalt arvamast, et ta on luuletusest aru saanud.

Dialoogid kriitikas

Nelly Sachsist kirjutab Laaban rootsieesti ajalehes Teataja lakoonilise teate koos ühe tõlgitud luuletusega (Sachs 1960). Kuigi Laaban rootsindas palju Sachsile luuletusi, siis oma kaasmaalastele ei kirjutanud ta millegipärast ei tutvustavat saatesõna ega esseed Sachsile loomingu- ja dialoogide kohta. Ajaleheteade koosneb ühest tõlgitud luuletusest ning paarist lühikesest lõigust elulooliste andmetega. Tutvustuse asend on kummaline – see asub keset lehekülge – justkui polnuks selleks ruumi, või peeti Laabanit siis juba

triksteriks, kes oma luulemaailmas liigub omatahtsi ning kelle tegemistest ei saadud aru. Nii mõjub see teade kontekstituna. Kas oli Laabanil tekkinud mulje, et Sachsi luulemaailm, milles mängisid suurt rolli juudi müstitsism ning juutide hukkamise varjud, jääb eestlasest lugejale kaueks? Kas oleks pidanud valima teise foorumi Sachsi tutvustamiseks? Seevastu haaras Laaban võimalusest kirjutada uudisajakirja *Mana* kahte numbrisse (nr 1, 1957 ja nr 2, 1958) sügavama ja sisukama essee Celani teemal. Käsitlus on filosoofiline, mis võib osutada Laabani õpingutele ning üleminekut filosoofia suunale. Esseega kaasnevad viis tema eestindatud Celani luuletust.

On huvitav, et Laabani jaoks on Celanile kaasaegse saksakeelse luule tausta loomisel lähtekohaks Marie Underi saatesõna viimase koostatud ning eestindatud, 1921. aastal ilmunud saksa ekspressionismi kogumikus. Under näeb sajandi alguse mõju-kaimate poetidena Hugo von Hoffmannsthal, Stefan Georget ja Rainer Maria Rilket, kelle varjus tekkis uus suund, Esimese maailmasõja aegne ekspressionism. Underi tõlkekogumikus esinenud autoritest langesid mitmed (Georg Heym, Alfred Lichtenstein, Georg Trakl, August Stramm) sõjas. Laabani seisukohast oli viga pidada rühmituse ammendumise või lagunemise otseseks põhjuseks maailmasõja õudusi, ta ei usu ka, et ekspressionistide luule ja kunst (peale sõjaväearst Gottfried Benni oma) neist õudustest toitus. Sibüllilikult peab Laaban ekspressionismi sõja ettekuulutuseks. Juba sõjaajal oli rühm kaotamas sidusust ja esteetilist käekirja, milles lisaks maailmasõjale olid mängus mitmed muud vastuolud: ekspressionism oli vaibumas Laabani sõnutsi „vaibevaraks“ (Laaban 1958, 34).

Laaban peab Celani üheks olulisemaks ja uuenduslikumaks kaasaegseks luuletajaks. Nagu selgub ka tema *Manas* ilmunud tõlkevalikust, näeb ta Celanis pigem sürrealismi kui ekspressionismi märke. Laaban tutvustab Celani isikliku kohtumise kaudu (kirjade kaudu teame, et see leidis aset 1951. aasta septembris):

Paul Celan on lühikest kasvu, ümara näo vormi ja looritatult, aeglaselt meloodilise sõnaga, olekus kogu too raskemeelne sarm, mida oleme harjunud seostama Viiniga, kuid jume kraadi võrra oliivjam lõunasakslase omast. Ta on välissakslane Bukoviinast, sellest Rumeenia osast, mis läks aastal 1940 Venemaa alla; sündinud 1920, elas ta seal läbi esimese Soveti okupatsiooni, siirdus pärast sõda Pariisi [. . .]. (Laaban 1957, 13)

Teistest allikatest (Felstiner 1995, viii) teame, et juulis 1941 deporteerisid rumeenlased juute, surudes neid getodesse ning interneerimislaagritesse, kust nad viidi edasi surmalaagritesse. Ka Celan sattus juutide getosse, kus ta tegeles luuletamise ja Shakespeare'i sonettide tõlkimisega. Ta vanemad ei jõudnud kodulinnast põgeneda ning hukkusid aastal 1942.

Laaban käsitleb Celani elukäiku sõjaaastatel läbi eksiili prisma, nimetades teda „kahekordseks pagulaseks, sundpagulaseks ning vabatahtlikuks“. Viimane osutab Celani teisele, sõjajärgsele pagulusele „välissakslasena“ Prantsusmaal. Tõepoolest, olles elanud üle esimese Nõukogude okupatsiooni Rumeenias Bukovinas, olnud sunnitöölaagris, põgenes Celan kohe pärast sõda Viini ning sealt asus ümber Pariisi. Paralleelid eestlaste saatuses olid 1940–1941 nõukogude terroriaasta läbielamine, küüditamised ja sunnitöölaagrid; paljud eestlased põgenesid kodumaalt 1944. a sügisel. Need paralleelid võtab Laaban kokku lakooniliselt: „Saatus, mis meenutab mõnetigi meie oma.“ Olgu lisatud, et Laabani kirjas Sachsile mainitud kuulumine hävingukogemusega inimeste hulka (*Erlebnis des Zerstörenden*) rajaneb ilmselt samal alusel: nii väliseestlased kui „välissakslane“ Celan on sõjas suuri inimlikke ja perekondlikke kaotusi üle elanud.

Laabani jaoks oli Celan küll mitmekeelne, kuid siiski ja eelkõige saksa luuletaja.⁹ Laaban oli teadlik kahest tema ilmunud luuletuskogust, „Mohn und Gedächtnis“ („Moon ja mälu“, 1952) ja „Von Schwelle zu Schwelle“ („Lävelt lävele“ 1955), ehk oli sirvinud ka järgmise kogu „Die Niemandrose“ („Eikellegi roos“) käsikirja. Oma essee esimeses osas üritab Laaban skitseerida kaasaegse luule piirjooni, et paigutada Celani tollasele luulemaastikule. See kirjanduse ja kunsti vooludel põhinev kontekstualiseerimine on kompleksne ja rikas, tihed ja ometi konspektiivne. Underi ekspresionismi raames näib Laaban nõustuvat poetilise genealoogiaga: sajandi alguse mõjukamad saksa poeedid olid Hugo von Hofmannsthal, Stefan George ja Rainer Maria Rilke, kellele vastutõukeks tekkis uus sõjakoledustest karastatud noor suund. Kuigi Benn ja Rilke jätkasid luuletamist pärast Esimest maailmasõda (siinkohal võib lisada, et ka Else Lasker-Schüler kirjutas viljakalt edasi, jagamata Benni iroonilist tühimust), oli ekspresionism end ammendanud. Esimese maailmasõja mõjust ekspresionistidele lisab Laaban: „Oma olulises osas ei olnud ta nimelt mitte reaktsioon maailmasõja õudustele, vaid – niivõrd kui teda vaadelda sellest ajakajalisest aspektist – nende aimduslik eeloire¹⁰“ (Laaban 1957, 12).

9 Celani juudi päritolu jääb Laabanil mainimata. Talle võis olla teadmata Celani viibimine suvel 1941 aastal juutide getos, tema vanemate hukkimine 1942 aastal interneerimislaagris Rumeenias ning ka teised aspektid tema juudi identiteedist. Aastal 1957 olid Celani märgilise tähtsusega kõned Büchneri auhinna vastuvõtul („Der Meridian“, 1960) ja Bremeni linna kirjanduspreemia vastuvõtmisel (1958) alles tulevikus. Kõnes „Der Meridian“ põhjendab Celan oma saksa keeles luuletamist sisemise sunniga kirjutada „lihunikku keeles“. Celani sõjajärgse luule varasel retseptisioonil on oluline tegur tema „juudi“ (hiljem holokausti-)luuletajaks tõlgendamisel. Paul Celani ja Nelly Sachs kirjavahetuses, mis algas aastal 1954, ei ole mingiks saladuseks nende sarnane isiklik ja perekondlik tragöödia juutidena Hitleri režiimi all. Ei oleks liialdus öelda, et kui Sachs ja Celani ühendab juudi kultuuri (ja müstitsismi) tundmine, siis juutide traagika Teise maailmasõjas, eriti mõlema lähedaste hukkimine Hitleri surmalaagrites on kirjavahetuse üheks vaikimisi alustingimuseks (Celan ja Sachs 1995, 13).

10 oire on Johannes Avaviku loodud sõna tähendusega „tundemärk, sümptoom, ettetähendus“ (Avavik 1919, 32).

On iseloomulik, et Laabanit huvitavad sillad prantsuse ja saksa luule vahel, nt tema käsitus Georg Heymi poetikast:

Kaugeimale ulatuvad esiotsa ringid, mis levivad uisutades jää alla kadunud Heymist: tema tumultuaarsed ning ebaühtlased värsid, kus Baudelaire'i Pariisi-müüt on valatud umber vilhelmiinliku Berliini raskemasse, jõhkramasse arhitektuuri, muutuvad laialt kasutatud mudeliks maailmalõpukumast valgustatud moodsa suurlinna poeesiale (meil näiteks Heiti Talviku juures). (Laaban 1957, 12)

Nagu selgub ka tema Manas 1957. aastal ilmunud tõlkevalikust, näeb Laaban Celani juures sürrealismi märke, kuigi need jäävad punktiirseks ega ulatu üksikluuletusteni.

Paul Celani lähtekohana saksalikus on hämaralt valuline, ilukõlaline Georg Trakl romantilise muinasjutumetsa foonil, ja tema seoseks prantsuslikuga nood ebamaiselt vosvorestseerivad lembevägemoosed öises universumis, mida kohtame Paul Eluard'i ja Robert Desnos'i sürrealistlikust 20-date aastate loomingus. (Laaban 1958, 35)

Juba Celani biograafilises iseloomustuses rõhutab Laaban Prantsusmaa soodsamat loomingulist õhkkonda: „Nagu Heine, nagu Nietzsche, nagu Rilke on ta siirdunud võõrsile, ladina kultuuri maale, et seal ühtaegu pehmemas ning karmimas, heldemas ning nõudlikumas kliimas paremini teenida Saksa vaimu“ (Laaban 1957, 13).¹¹

Essee kontekstualiseerivas ehk ka kirjandusloolises osas näib Laabanile meeldivat luuletajaid grupeerida kolme kaupa, ka Celani paigutab Laaban ühe oma kaasaja silmapaistva kolmiku taustale: Johannes Hübner, Franz Mon ja Klaus Demus¹². Nendest kolmest luuletajast kirjutab Laaban essee teises osas pikemalt, justkui saatesõnana tõlgetele nende luuletustest, mis järgnevad Celani-esseele (Hübneri „Jääliljed“ lk 36, Moni „Ahel kolmest ahel kümnest“ lk 37). Hübneri puhul peatub Laaban täpsemalt prantsuse sürrealisti René Chari juures, kes osales sõja ajal prantsuse vastupanuliikumises Vauclose'i piirkonnas:

Berliinlane Hübner on temale ka luuletajana lähedal seisva Lothar Klünner'iga kahasse tõlkinud prantslast René Char'i, toda hermeetilisimat, mineraalselt tihedaimat 30-date aastate sürrealistlikest lüürikutest, kes pärast sõda taandus isikupärasesse varianti vahemerelikust uushumanismist, kus Sokratese-eelsete mõttetarkade sfinkslik sõnaahtrus liitub provangsi rahvaluulesireda meloo-

11 Celani mitmeid tõlkeid, eriti prantsuse luuletajatest (Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Apollinaire, Breton, Eluard, Desnos, Char) Laaban ei maini.

12 Celan pühendas Klaus Demusele luuletused „Die Krüge“ ja „Die Winzer“ (Celan 2005, 45, 87).

diaga. Johannes Hübneri enese poeesia kehendab õnnelikult impulsse Charilt hilise Rilke müütilis-aimdusliku laadiga ühtaegu mehiseks ning sensiiplik, julgeks ning tagasihoidlikuks isiklikuks luulekeeleks. (Laaban 1958, 34)

Kuigi Laaban neid ei aruta, on ka Celanil mitmeid vihjeid ja paralleele Charile, temale on pühendatud kogus „Lävelt lävele“ luuletus „Argumentum e silentio“ (Celan 2005, 86–87). See pühendus, nagu ka vihjed Eluardile („In Memoriam Paul Eluard“, lk 82) ja mõned Pariisis kirjutatud luuletused markeerivad sõnaahtral celanlikul moel poetilise dialoogi võimalusi. Kui jätta kõrvale mõned pikemad, poeemlikud luuletused (millest Laaban tõlkis Manale kaks, „Dein Haar überm Meer“ („Mere kohal Su juuksed“) ja „Spät und Tief“ („Hilja ning sügavalt“), võib Celani luulekeelt kirjeldada „mineraalsena“, tihedalt kokku surutuna, milles jääb ruumi vaikusele.

Dialoogid luules: tõlge ja adressaat

Laaban pillab Celani luule mõista püüdmisel ülalpool juba mainitud fraasi *vosvo-restseerivad lembevägemused öises universumis*, mis ei ole otsetõlge Celanilt, vaid tundub jäljendavat „Mooni ja mälu“ luuletuse „Öökiir“ esimest rida: *Am lichtesten brannte das Haar meiner Abendgeliebten* ('Kõige eredamalt põles mu õhtuse armsama juus'; Celan 2005, 36). Laabani enda vaates tundub see osutavat ühelt poolt paljude Celani luulestsenariumide öisele atmosfäärile, teisalt komplekssele troobile, mida Celan kasutab luuletuses „Mere kohal Su juuksed“), esimeses Celani tõlkeluuletuses, mis on Mana essee juurde lisatud:

Es schwebt auch dein Haar überm Meer mit dem golden Wacholder.

Kuldkadaka seltsis hõljuvad mere kohal su juuksed.

Mit ihm wird es weiß, dann färb ich es steinblau:

Koos temaga läevad nad valgeks, kivisiniseks värvin nad siis:

die Farbe der Stadt, wo zuletzt ich geschleift ward gen Süden

Linna karva, kus lõuna mind viimati lohistati...

Mit Tauen banden sie mich und knüpften an jedes ein Segel

Tõudega köitsid nad minu, iga tõu külge sidusid purje

Und spieen mich an aus nebliger Mäulern und sangen:

'O komm übers Meer!'

ja uduseil lõuul mul sülgasid näkku ja laulsid:

„Oh tule üle mere!“¹³

13 Siin on tsiteeritud luuletuse esimene osa. Originaal: Celan 2005, 30; Laabani tõlge: Mana nr 1, 1957, 13.

Luuletuses on olulisel kohal värvid – linna ja mere omad. Esimeses reas tundub, et juuksed saavad lisahelki mere kohal hõljuvalt kadakalt, selle virvendavast peegeldusest vees, siis muutuvad (pleegivad?) nii puu kui juuksed valgeks. Luuletaja ise värvib „sinu“ [oma armastatu?] juukseid „linna karva“ kivisiniseks, hiljem punaseks. Eialgu aga seob luuletajat ja tema armastatud linn, kuna luuletaja on värvitud armastatu juuksed linna kivide värvi. Purjed ehk tiivad, mis luuletaja-mina hiljem luuletuses maalib, on purpurset värvi: *Ich aber malt als ein Kahn die Schwingen mir purpurn* ('Mina aga kui paat endal maalisin purpursesks tiivad').

Värvidemängu taustal, rägemas keeleregistris ja minevikuvormis toimub luuletaja-minaga mõndagi vägivaldset ning teotavat: lohistamine läbi linna lõuna poole, kinnisidumine, millega kaasneb pidemetele purjede paigutamine, näkku sülgamine, seejärel kutse merele, mis on ühtlasi mõnitav, kuna kinniseotud inimene, olgugi, et purjed küljes, merele minna ei saa. Need juhtumised (võimalik, et luuletaja-mina katkendlikud mälestused), milles vihje lohistamisele kordub, tunduvad toimuvat lahus või nihkes voogavatest juustest ja armastusest, meenutades Blanchot' öömaastikke.

Essee teises osas kommenteerib Laaban juuste kujundit Celani luuletustes:

Üks sageli esinev pilt on valged juuksed (vt. näit. „Hilja ning sügavalt“ Mana nr 1-es); ent kunagi pole assotsiatsioon inimese vananemisega selle ainus või peaminegi tähendus. Need on juuksed, mis lehvivad valgeina pimeduses, valgeina nagu langev lumi või öine valgusekiir, lapse juuksed, ei kellegi juuksed, aja juuksed. (Laaban 1958, 34)

Näitena järgneb teksti sees tõlge luuletusest „So schlafe“ (vt Celan 2005, 46):

So schlafe, und mein Aug wird offen bleiben.

Jääb lahti minu silm, ja sina maga.

Der Regen füllt' den Krug, wir leerten ihn.

Vihm täitis kruusi, seltsis jõime ta.

Es wird die Nacht ein Herz, das Herz ein Hälmlein treiben –

Öö ajab südame, süda kõrre, aga

Doch ists zu spät zum Mähen, Schnitterin.

liig hilja, sirbitar, on põimata.

So schneeig weiß sind, Nachtwind, deine Haare!

Oi, öötuul, sinu juuste valget lund!

Weiß, was mir bleibt, und weiß, was ich verlier!

Valge, mis mulle jäänd, valge, mis kaotatud!

Sie zählt die Stunden, und ich zähl die Jahre.

Mul ajamööduks aasta, temal tund.

Wir tranken Regen. Regen tranken wir.

Me suud jõid vihma. Vihma jõid me suud.

Aja, eriti aga unustuse teema kerkib selles luuletuses selgelt esile. On une ja unetuse aeg, viirastub viljalõikus, kuid põimamiseks on millegipärast liiga hilja. Valge on jäänud ning kaotatud, luuletaja-minal ja tema kaaslasel on erinevad ajamöödud – aasta ja tund. Juuakse vihma, pehmet vett. *Schnitterin*, Laabani tõlkes *sirbitar* võib ka sümboliseerida surma, ajalõime katkemist, ka tühjendatava vihmakruusi kujund osutab sarnases suunas. On märkimisväärne, et mina–sina (*ich–Du*) suhet luuletuses ei ole ega ka teki: see on kas takistatud või välistatud. Võimalikule teisele osutades kasutatakse sina-vormi asemel vaid kolmandat isikut mitmuses (*sie*) ja meie-vormi (*wir*). Tundidelugejaks võib olla grammatilise osundamise kaudu öötuul, kuid tunde loeb selgelt ja ühtselt mõistatavalt luuletaja ise. Kuidas mina–sina suhestumise keeld või lakuun luuletuses loodavale kaksis maailmale mõjub, saab aimu vaid kogumikku „Moon ja mälu“ tervikuna lugedes, kuid siiski jäävad otsad lahti. Kiita tuleb tõlget ja tõlkijat, kes lepib otsade lahtisusega ega suru neid teises keeles kinni.

Essee esimese poole lõpul fantaseerib Laaban järgmiselt:

Kui üritaksime joonistada Paul Celani poeetilist vapikilpi, siis võiks selleks olla sammalroheline kivi tiibadega küljes – kivi, mis ei veere ainult, vaid lendab, millel ometigi (või just selletõttu) kasvab sammalt; või leekides liivakell, mille naisepiha läbi ei nirise liiva, ka vett mitte, vaid pulberpeent, tuhkkui lund. (Laaban 1957, 13)

Vapikilp on sümbolite põhjal üles ehitatud kollaaž, mille järgi traditsiooniliselt tuntakse ära perekond või klann. Võime selle tsitaadi võimaliku poeetilise vapikilbi kohta omistada mängurlikule Laabanile, kuid siiski on selles Celani poeesia ja poeetika üdi. Celani luuletuses „Hilja ning sügaval“ on kujund *Weißhaar der Zeit* (‘aja valged juuksed’, Laabani tõlge Mana nr 1, 14), kuid seda kujundit tõlgendab Laaban õigesti avaramana – tegemist on millegi põhimõttelisemaga kui vananemine või pelgalt valgejuukselise rauga troobiga. Artikli teises pooles peatub Laaban mõnedel Celani tihti kasutatud motiividel; kivi, millest võib saada pisar (luuletuses „Die Halde“ („Kuhi“; Celan 2005, 78)); valge juus, „ajajuus“ (luuletuses „Und das schöne“ („Ja kaunis“; samas, 76)), mis on lumine (luuletuses „Hilja ning sügaval“).

Liivakella kujund osutab aja suurele tähtsusele Celani luules, kuid vastuoluliselt: vapikilbil on liivakell leegitsev, kuigi selles voolab „tuhkkui“ lumi. Laabani tõlgitud Celani luuletustes on enamasti õhtune või öine aeg, lumest on kõige rohkem juttu luuletuses „Mit wechselndem Schlüssel“ („Vahelduva võtmega“; samas, 74, Laabani

tõlge Mana nr 1, 15): *der Schnee der Verschwiegenen* ('mahavaikitute lumi', Laabani tõlkes 'vaikliku lumi'); *ballt um das Wort sich der Schnee* (Laabani tõlkes 'sõna ümber kerra vaob lumi'). Vapikilpi kirjeldades näitab Laaban, et ta on Celani esimeses kahes kogus tähele pannud suuri vastuolusid, kuid ka hõllandusi ja vihjeid keskajale; eriti tugevana võib see esile tulla luuletustes „Umsonst malst du Herzen ans Fenster“ („Ilmaaegu maalid Sa südameid aknale“; Celan 2005, 28) ja „Viimane lipp“. Need vastuolud on ühtlasi see, mis Laabanit ennastki Celani juures enim paelub ning teda tõlkima ja tutvustama tõukab.

Kokkuvõtteks

Käesoleva uurimuse eesmärk oli nähtavaks teha ja välja joonistada dialoogilisi momente eesti-rootsi luuletaja ja tõlkija Ilmar Laabani ning saksa-juudi luuletajate Paul Celani (kes oli ühtlasi Laabani kaasaegne) ning Nelly Sachs'i vahel. Jagades pagulase staatust, tundis Laaban nii Celani kui Sachs'i loomingus ära kaotus- ning hävituskogemuse jäljed.

Esmatasandi dialoogilisi hetki luuletajate vahel markeerivad vähesed säilinud kirjad, nende koopiad või kirjade mustandid, nagu ka isiklikud kohtumised, mis omakorda peegelduvad kirjades. Laabani ja Celani kirjad on põgusad, kuid informatiivsed, andes vihjeid nii ühiste jagatud tuttavate ja suhtevõrgustike kohta kui ka luuletõlgete ja nende avaldamisega seotud keerukuste kohta. Laabani ja Sachs'i kirjavahetusest on säilinud vaid mustandid ja üks postkaart, mis annavad tunnistust autorite lähedastest suhtest ja avavad mõnevõrra Sachs'i haiguse tagamaid. Samuti peegeldavad kirjad vähesel määral ka luuletõlkimise vaevalist tööd.

Dialoogiliste momentide hulka tuleb lugeda aga ka epigraafid ja pühendused, mille põhjustest lugeja ei tarvitse aru saada, mis võivad olla lapidaarsed, teatud suunas osutavad fragmendid. Ka puuduv, ent arhiivimaterjalide põhjal tõendatav pühendus on omamoodi, lugeja silmale nähtamatu dialoogiline moment. See on vihje autorite omavahelisele mõjutatusele ning kirjanduslikule dialoogile. Ehkki Laaban ei saanud ilmselt ise kunagi teada, et Celani luuletus „Viimane lipp“ oli pühendatud just talle, on meil kirjandusuurijate ja biograafide abiga võimalik seda kinnitada.

Meie teekond Laabani kirjade ning eestikeelsete tõlkevahendamise ja tutvustavate artiklite kaudu tõdeb, et kõige intiimsemad dialoogilised hetked leiavad aga aset luuletaja ja tõlkija vahel, sõnade ja vaikuste väljal, läbi originaalluuletuse tähendussõrestiku, mida tõlkija üritab üles seada teises keeles. Valides luuletusi tõlkimiseks, loob tõlkija samaaegselt ka tõlgitava autori tähendusvälja sihtkeeles, ta annab tõlgitava luuletaja kujundikeelele kuju uues keeles. Isiklikud dialoog kirjades ja elus võimaldavad tõlkijal teha valikuid, milliseid tähendussõrestikke valida ja ehitada, nii et luuletaja kogemus tuleks parimal moel nähtavale.

Allikad

- Aavik, Johannes. 1919. *Uute sõnade sõnastik*. Tartu: Istandik.
- Benjamin, Walter. 2010. *Valik esseid*. Koostanud Marek Tamm. Loomingu Raamatukogu. Tallinn: Kultuurileht.
- Celan, Paul. 1950. „Lob der Ferne“, „In Ägypten“, „Wer wie du“, „Wer sein Herz“, „Kristall“, „Ins Nebelhorn“. – *Surrealistische Publikationen*, nr 1, 66–68. https://www.onb.ac.at/oe-literaturzeitschriften/Surrealistische_Publikationen/Surrealistische_Publikationen_inhalt.pdf
- . 2005. *Die Gedichte*. Kommentierte Gesamtausgabe. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2019. *„etwas ganz und gar Persönliches“: Briefe 1934–1970*. Koostanud Barbara Wiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Celan, Paul ja Nelly Sachs. 1995. *Correspondence*. Tõlkinud Christopher Clark, toimetanud Barbara Wiedemann. Riverdale-on-Hudson, N.Y: Sheep Meadow Press.
- . (1993) 1996. *Briefwechsel*. Toimetanud Barbara Wiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dinesen, Ruth. 1992. *Nelly Sachs – eine Biographie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Dinesen, Ruth ja Helmut Müssener. 1984. „Das Leben der Nelly Sachs.“ – *Briefe der Nelly Sachs*, toimetanud Helmut Müssener ja Ruth Dinesen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 7–15.
- Glenn, Jerry. 1994. *Correspondence*. – *World Literature Today* 68 (3): 563–564.
- Felstiner, John. 1995. *Introduction*. – Paul Celan ja Nelly Sachs, *Correspondence*, tõlkinud Christopher Clark, toimetanud Barbara Wiedemann, vii–xiii. Riverdale-on-Hudson, N.Y: Sheep Meadow Press.
- Krull, Hasso. 2021. Kujutluse poliitika. Ilmar Laaban ja tuhandeaastane traditsioon. – *Sirp*, 10. detsember. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/kujutluse-poliitika/>.
- Laaban, Ilmar. 1952–1967. „3 Ilmar Laabani kirja Paul Celanile, 4. juuli 1952 – 24. juuli 1967.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 1: 9.
- . 1957. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana*, nr 1, 11–13.
- . 1958. Paul Celan ja kaasaegne saksa luule. – *Mana*, nr 2, 34–36.
- . 1960. „4 Ilmar Laabani kirjamustandid Nelly Sachsile, 19. detsember 1960 – 22. detsember 1960.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 2: 27.
- Malin, Jaan. 2021. „Mänguri tegudest. Ilmar Laaban piiridest põgenemas.“ – *Ankruketi lõpp on bibliograafia algus. Ilmar Laabani tegude loend = The End of the Anchor Chain is the Beginning of the Bibliography. List of Ilmar Laaban's works*, toimetanud Aino Tammjärv ja Jaan Malin, 19–24. Tartu: Tartu University Press.
- Menninghaus, Winfried. 1994. „Meridian des Schmerzes: Zum Briefwechsel Paul Celan/Nelly Sachs.“ – *Poetica* 26 (1/2): 169–179. <http://www.jstor.org/stable/43028042>.
- Ojamaa, Triinu. 2022. „Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega. Ilmar Laabani juhtum.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, nr 29. *Kirjanduse ja avatuse erinumber*, koostanud Marin Laak ja Ene-Reet Soovik, 70–91. <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19032>
- Pasternak, Yevgeny, Yelena Pasternak ja Konstantin M. Azadovsky. 2001. „Introduction.“ – Boris Pasternak, Maria Tsvetajeva ja Rainer Maria Rilke, *Letters. Summer 1926*, toimetanud Yevgeny Pasternak, Yelena Pasternak ja Konstantin M. Azadovsky, 3–43. New York: New York Review Books.
- Raud, Rein. 2019. „Saateks.“ – Nelly Sachs, *Tähestiku laip tõuseb hauast*, tõlkinud Rein Raud, 7–14. Tallinn: Salv.

Sachs, Nelly. 1955. „Nelly Sachs postkaart Ilmar Laabanile, 7. detsember 1955.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 24: 21.

———. 1960. Tuleb mõni. – *Teataja*, nr 6, 13. veebruar.

———. 1961. *Flykt och förvandling*. FIBs lyrikklubbs bibliotek, nr 68. Stockholm: FIBs lyrikkubb.

———. 1984. *Briefe der Nelly Sachs*. Toimetanud Helmut Müssener ja Ruth Dinesen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

———. 2019. *Tähestiku laip tõuseb hauast*. Tõlkinud Rein Raud. Tallinn: Salv.

Sakova, Aija. 2015. „Dialogis sündinud algupärane mõtlemine.“ – *Keel ja Kirjandus* 58 (7): 509–511.

———. 2021. „Vähemtuntud ukсед Ilmar Laabani kirjanduslikku pärandisse.“ – *Postimees*, 11. detsember. <https://kultuur.postimees.ee/7405906/vahemtuntud-uksed-ilmar-laabani-kirjanduslikku-parandisse>.

Sakova, Aija ja Marin Laak. 2020. „Situating Oneself Within the Estonian Language and World Literature: Ivar Ivask's Relational Ways of Self-Understanding.“ – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 79, 71–90. https://doi.org/10.7592/FEJF2020.79.sakova_laak.

Salumets, Thomas. 2014. *Mõju mõnu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tammjärv, Aino ja Jaan Malin, 2021. *Ankruketi lõpp on bibliograafia algus. Ilmar Laabani tegude loend = The End of the Anchor Chain is the Beginning of the Bibliography. List of Ilmar Laaban's works*. Tartu: Tartu University Press.

Wiedemann, Barbara. 2019. „Paul Celan – Ein Leben in Briefen.“ – Paul Celan, „*etwas ganz und gar Persönliches*“: *Briefe 1934–1970*, toimetanud Barbara Wiedemann, 897–920. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Tiina Ann Kirss – kirjandusteadlane (PhD võrdlevas kirjanduses, University of Michigan Ann Arbor 1994), Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur ja Tartu Ülikooli mõtte- loo kaasprofessor. Kirjavahetused, pagulus, trauma ja XX sajandi Euroopa luule on mitmed aastad olnud tema uurimiskeskmete hulgas. Ta on ka avaldanud mitmeid uurimusi elulugude kohta, olles toimetanud artiklikogumikku „She Who Remembers, Survives“ (2004), elulookogumikku „Rändlindude pesad“ (2007), tõlkinud valimiku eesti elulugusid „Estonian Life Stories“ (2009) ning kaastoimetaja Rutt Hinrikusega kogumikes „Minu elu ja armastus: Eesti rahva elulood“ IV (2018) ja „Eesti elulookirjutuse antoloogia“ (2019).

E-post: tkirss[at]ut.ee

Aija Sakova – kirjandusteadlane (PhD võrdlevas kirjandusteaduses, Tartu Ülikool, 2014) ja mitmete raamatute autor, sh „Mäletamise poeetika. Ene Mihkelsoni ja Christa Wolfi romaanid lähivaates“ (2020) ja „Valu, mälu, kirjandus“ (2017). Mäletamise teemade kõrval on ta uurinud ka paguluse ja identiteedi küsimusi ning käsitletud kirjanduslikke kirjavahetusi (Boris Pasternak ja Ivar Ivask). Alates 2021. aastast töötab ta Tallinna Ülikooli teadmussuure juhina.

E-post: aija.sakova[at]tlu.ee

Ilmar Laaban's (Poetic) Dialogue with Paul Celan and Nelly Sachs

Tiina Ann Kirss, Aija Sakova

Keywords: Epistolaria, exile, Ilmar Laaban, Paul Celan, Nelly Sachs

In the archive of the Estonian poet Ilmar Laaban, conserved at the Estonian Literary Museum in Tartu, we find three copies of his drafts of letters (in German) to his contemporary, the German Jewish poet Paul Celan (1920–1970) and four drafts (in German) of letters to the German Jewish poet and Nobel laureate Nelly Sachs (1901–1970). Laaban was personally acquainted with both Celan and Sachs, translated their poetry into Swedish, and published a small selection of each in Estonian translation. Celan's first meeting with Laaban in Paris in 1951 is mentioned in Celan's letter to Hannelore Scholz (Celan 2019, 94), and in one of Laaban's letters (1952). Their correspondence began in 1954 and lasted until Celan's death in 1970.

Though it might seem that such a spare, if not to say skeletal group of letters barely constitutes an analysable sample, this article responds with the claim that it offers significant traces of these poets' "elective affinities". Indeed, this portion of Laaban's epistolarium stands as a synecdoche of much richer dialogues. "Dialogical moments" occur both in epistolary communication and in the translation process. Letters usually carry metacommunicative signals, references to other letters, or other texts, expanding the possibilities of interpretation and contextualisation.

When researching epistolaria it is not unusual to find only the letters of one party. Reasons are varied: general carelessness with one's papers, improper sorting of a personal archive, an accident, or an intentional culling and erasure of epistolary texts. In Laaban's case it is difficult to decide on the reason, as his correspondence (and the whole of his personal archive) only became better tended when he began living with Aino Tamjärv in 1981. There is a tone of warmth in Laaban's drafts of letters to Sachs, and they both use the informal personal pronoun *Du*. The only surviving letter from Sachs to Laaban, a postcard for his birthday in 1955 points to a long-lasting friendship, including visits. Laaban's letters to Celan are more distant, use the formal pronoun *Sie* and are primarily concerned with choices about translations into Swedish from Celan's first published poetry collection, *Mohn und Gedächtnis* (The Poppy and Memory).

The first part of this article closely examines the archival evidence on the correspondences, using additional material from the clean copies of Laaban's letters from the Celan archive in Marburg, mentions of Laaban in Celan's *Collected Letters*, as well as Sachs and Celan's correspondence with each other from 1954 until Celan's death by suicide in 1970; Sachs died in Sweden the same year. Such analysis yields several textual rhizomes for future research and calls for a more determined search for Laaban's published Swedish translations of Celan's and Sachs' poetry in literary periodicals in Sweden. Contextually, it must be mentioned that Laaban corresponded with literary scholars, visual artists, critics, and journalists who were proponents of surrealism as a generative mode of post-war culture. The focus of the letters Laaban received is narrower here: discussion is limited to the history of surrealism, criteria for a verbal or visual text to be deemed surrealist, and the extent of the network of artists and writers throughout post-war Europe that aspired to its ideals. Laaban reminds his correspondents that surrealism is alive and well in Europe's peripheries, including the Scandinavian coun-

tries. Indeed, Laaban's first encounter with Celan and his works was in the context of surrealism. According to Celan, Laaban wrote and spoke impeccable French and Estonian, and he regarded him as a Swede, or rather a highly educated Estonian living in Stockholm

In contrast to these academic-sounding debates, Laaban's letters to Celan and Sachs address the question of the in-betweenness and intermittency of exile experience. In addition, there is the broader issue of human illness, suffering and destruction (*Zerstörung*) in a dark chapter of history that is barely past. Though the Holocaust (*avant la lettre*) and destruction of Europe's Jews are not specifically broached, in the experience of one or multiple exiles, Laaban is a "fate-companion" of Celan and Sachs.

The second part of this article is an analysis of Laaban's lengthy article on Celan in the first two issues of the Estonian-language cultural journal *Mana* (1957–1958), an exile publication with broad international aims that attempted to break away from a singular focus on exile writers and confining arguments about the validity of exile vs homeland. Accompanying the article, as a significant step toward the Estonian reception of key post-war European writers, is a small selection of Laaban's Estonian translations of Celan's poetry.

Tiina Ann Kirss – literary scholar (Ph.D, Comparative Literature, University of Michigan Ann Arbor, 1994), senior Researcher at the Estonian Literary Museum and Associate Professor of Intellectual History at the University of Tartu. Correspondences, exile, trauma and 20th century European poetry have been among her research foci for several years. She has also published widely on life stories (editor of *She Who Remembers, Survives* (2004), translator of *Estonian Life Stories* (2009) co-editor with Rutt Hinrikus of *My Life and Love: Estonian Life Stories IV* (2018) and *Anthology of Estonian Life Writing* (2019).
E-mail: tkirss[at]jut.ee

Aija Sakova – literary scholar (PhD in Comparative Literature, University of Tartu 2014) and the author of several books, including *The Poetics of Remembering: the Novels of Ene Mihkelson and Christa Wolf* (2020), *Pain, Memory, Literature* (2017). In addition to topics related to memory she has also researched questions of exile and identity and literary correspondences (Boris Pasternak and Ivar Ivask). Since 2021, she is the director of scholarly communication at Tallinn University.
E-mail: aija.sakova[at]tlu.ee